

PRILOZI O RANOKRŠĆANSKOJ IKONOGRAFIJI CRKVE SV. MARIJE UNUTAR GRADA FAROSA

Prenoseći pisanje starijih povjesničara o gradu Farosu na istoimenom otoku u Jadranskom moru, Justinijanov suvremenik geograf Stjepan Bizantinac piše: *Φάρος νησος ἐν τῷ Ἀδρία, ποταμόν ὁμωνυμον ἔχουσα. Ἔστι δὲ κτίσμα Παρίων, ὡς Εφορος εἰκοστῷ οὐδῶ. Ἔστι καὶ πόλις Ἰλλυρίας, ὡς Πολύβιος γ. τὸ ἐθνικόν Φάριοι.*¹ Utemeljen kao starogrčki polis 384. pr. Kr.,² svoj urbani kontinuitet Faros je sačuvalao i u vrijeme rimskih careva: *Φαρία καὶ πόλις* kako nam je to sredinom 2. st. zabilježio Klaudije Ptolomej iz Aleksandrije.³ Nekoliko stoljeća poslije, u kasnoj antici, unutar gradskih zidina kraj jugoistočnog ugla Farosa gradi se ranokršćanska crkva. Njeni su gabariti u drugoj fazi gradnje povećani te nastaje velebna građevina od koje su i danas očuvani arhitektonski elementi dvojne ranokršćanske crkve. Tijekom srednjeg vijeka bilo je nekoliko adaptacija, ali već u gotičkom razdoblju, a posebice u doba renesanse, veći dio arhitekture crkve ima prvotne dimenzije. Vidljivo je to na vrijednom baroknom crtežu s početka 17. st. na kojem je jasno označeno da je sjeverna građevina crkva sv. Marije, dok je južna navedena kao kapela sv. Ivana (sl. 1, 1a).

Početak 20. st. sjeverni dio dvojne crkve upisan je kao crkva sv. Ivana, te se pod tim imenom koristi i danas u stručnoj i znanstvenoj literaturi.⁴

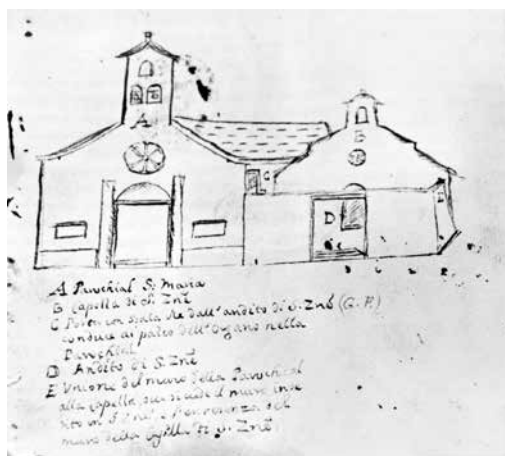
Međutim, prethodno je u 19. st. povijest crkve obradio don Šime Ljubić, objavivši da je to *Santa Maria de Farra*, gdje je unutar grada Farosa bilo prvo

¹ Steph. Byzan., *De urbibus et populis*, 733-734.

² Diod., *Bibl. hist.* XV, 14, 1.

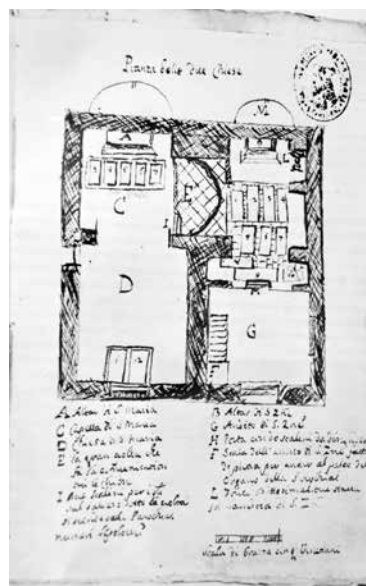
³ C. Ptolom., *Geographia*, II, 16, 9; Iako se Faros u vrijeme Plinija Starijeg spominje kao *oppido* na otoku Fariji (C. Plin. Sec., *Nat. hist.* III, 152) sačuvani natpis dekuriona potvrđuje da je Faros imao status municipija, vidi u: M. Zaninović, *The New Latin Inscription from Pharia*, Actes du 7e Congres international d'epigraphie grecque et latine, Bucuresti – Paris 1979, 493-495; isti, *Pharos od polisa do municipija*, Arheološki radovi i rasprave, 11, Zagreb 1988, 35-48; A. Miletić, *Prilog poznavanju rimske sakralne arhitekture na području Starog Grada*, *Histria antiqua*, 17, Pula 2009, 309-312.

⁴ P. Kuničić, *Spomenica Starogradske ženske pučke škole*, Sarajevo 1925, 7; N. Duboković-Nadalini, *Emancipacija naselja hvarske ravnice od feudalnog oblika crkvene uprave*, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, Split 1959, 68; J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split 1994, 8, 9. (navodi literaturu).

Sl. 1 Crtež crkve, 17. st. pročelje. (J. Jeličić-Radonić, 1994, str. 16)

Fig. 1. Drawing of the church, 17th c. (J. Jeličić-Radonić, 1994, page 16)

Sl. 1a Crtež crkve, 17. st., tlocrt (J. Jeličić-Radonić, 1994, str. 16)

Fig. 1a. Drawing of the church, 17th c., plan (J. Jeličić-Radonić, 1994, page 16)

sjedište biskupije sve do 1249. godine kada je premješteno u 20-ak kilometara zapadnije naselje, današnji grad Hvar.⁵ Ljubićevo mišljenje prihvaća don Frane Bulić upotpunjujući ga povijesnim pregledom, obradom arhitekture i dijelova liturgijskog namještaja crkve. Bulić se osvrće i na sačuvani naziv crkve koja je u puku poznata pod imenom *Gospoja* ili *Stara katedrala*, što upućuje na njenu ulogu u kontinuitetu kršćanstva u gradu, budući da se nalazi na kulturnom mjestu unutar perimetra antičkog Farosa.⁶ Obavještavajući o njenoj restauraciji popisuje kamene ulomke liturgijskog namještaja uzidanog u zid između dvije crkvene građevine i očuvane dijelove arhitekture još iz razdoblja ranog kršćanstva. Ti nalazi, o kojima nas izvještuje Bulić, zapravo potkrepljuju gradsku tradiciju o ranokršćanskoj crkvi, na mjestu Sv. Marije - Gospoje: *Tutto questo del VI. sec. circa, indicherebbe che qui, sul luogo della posteriore Chiesa di S. Maria del XII. sec. circa, sorgesse un edificio cristiano del VI – VII sec.*⁷

⁵ Ljubić objavljuje važan dokument u kojem je zabilježeno da biskup Gabrijel godine 1311. traži da mu se vrata posjedi u gradu kod sv. Marije Faroske: *sibi de expresso consensu domini ducis tam omne jus suum et episcopatus sui in domibus et horto episcopatus ipsus, videlicet sancte Marie de Farra (cioe' in Citta' Vecchia), quod possit petere ipsas domos et hortum sibi restituit etc.* (*Commemorialium I. 171 Cod. Trevis., Listine I. 261*) Š. LJUBIĆ 1873, 33, 34.

⁶ F. Bulić, *Pharia (Stari Grad, Cittavecchia di Lesina)*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 29, Split 1906, 235, 236.

⁷ *Isti*, 234.

Crkva sv. Marije i kapela sv. Ivana adaptiraju se i nakon 17. st., ali u 19. st. ostaci zapadnog dijela broda južne ranokršćanske crkve i do tada očuvani dijelovi arhitekture potpuno su devastirani kad je na tom mjestu sagrađena kuća.⁸ Sjeverna crkva sv. Marije zadržava gotičko pročelje dok joj unutarnji prostor, naročito začelje, ostaje u prvotnim ranokršćanskim gabaritima. Crkve u ranom srednjem vijeku mijenjaju gabarite, njihova se dužina reducira kada se s unutarnje strane bočnih zidova broda i apside dograđuju piloni. Smanjenjem prostora mijenja se i izvorna drvena krovna konstrukcija tako da *quadratum populi* biva presvođen. Zbog toga crkvu sv. Marije svrstava T. Marasović među ranokršćanske crkve na kojima je u ranom srednjem vijeku izvršena složenija građevinska adaptacija.⁹

Arheološko-konzervatorske radove na toj lokaciji u novije vrijeme vodila je Jasna Jeličić - Radonić, koja objavljuje crtež ranokršćanskog sklopa.¹⁰ Ona, također, obrađuje podne mozaike u prezbiteriju dvojne crkve uspoređujući ih s mozaicima salonitanske radionice koja je imala jak utjecaj na prostoru provincije Dalmacije u kasnoj antici.¹¹ Njenim su istraživanjima prethodili konzervatorski radovi 1970., temeljem kojih svoja zapažanja o dvojnoj crkvi objavljuje Igor Fisković. Obradujući spomenike naronitanskog primorja kojem geografski gravitira i otok Hvar, Fisković opisuje i definira likovni izražaj iz kasne antike očuvan u dvojnoj crkvi sv. Marije, te u svom radu donosi crtež tlocrta i uzdužnog presjeka očuvane sjeverne crkvene građevine.¹² Također prije konzervatorskih radova, Branimir Gabričević je objavio da se do dvojne srednjovjekovne crkve nalazi krsni zdenac koji je pripadao prvoj ranokršćanskoj crkvi, tj. dvojnoj bazilici na koju je početkom 20. st. upozorio Bulić.¹³

Prostorija krstionice i krsni zdenac pronađeni su 1957. godine kada se do južne crkve kopao prostor prigodom instaliranja novog motora u električnoj centrali.¹⁴ Upravo na tom mjestu uz crkvu sv. Marije, kako nas obavješćuje Niko Duboković - Nadalini, pronađeni su antički ulomci po kojima se moglo pret-

⁸ Natpis iznad vrata na pročelju kuće i dan-danas nam svjedoči kada je sagrađena i za koga je građena: *Domum hanc Mattheus cancus Planchich parochus sfircensis ut sibi post obitum suisque defunctis perpetuum ex ejus redbitibus suffricium haberet A.D.MDCCCLXI condidit*

⁹ T. Marasović, *Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, Split 2001-2002, 62, 68, 70.

¹⁰ J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1994, 18-40.

¹¹ Ista, *Ranokršćanski figuralni mozaik u Starom Gradu na Hvaru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 24, Split 1984, 29-36 ; 1994, 68-79; Na ostatke arhitekture ranokršćanske bazilike unutar urbaniziranog prostora, gdje su ostaci dekora slični onima u Saloni upozorava i N. Cambi, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj Jadranskoj obali*, Materijali 12, Zadar 1976, 253.

¹² I. Fisković, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980, 219-222.

¹³ B. Gabričević, *Piscine battesimali cruciformi scoperte recentamente in Dalmazia*, Akten des VII internationalen Kongress für christliche Archäologie, Trier 1965, 540, 541, sl. 4.

¹⁴ Bila je to prva električna centrala rijedak primjer industrijske arhitekture u gradu, koja je u novije vrijeme bila srušena.

Ilijić Šimun, geodet: Tlocrt grčkog Pharosa

Sl. 2 Tlocrt grada, prema M. Ilijiću, (N. Duboković Nadalini, 1965, str. 13)

Fig. 2 Plan of the city, according to M. Ilijić, (N. Duboković Nadalini, 1965, page 13)

postaviti da je tu bilo kultno mjesto i prije kršćanskog svetišta.¹⁵ Isti autor smatra da i u ranom srednjem vijeku kršćansko svetište ima svoj kontinuitet, jer dolaskom Neretljana na otok i njihovim pokrštenjem u 8. st. crkva sv. Marije biva vjersko i kulturno središte ne samo grada već i cijelog otoka. Osim toga, u ranom srednjem vijeku nadpop i župan boravili su u Farosu, gradu gdje je sve do polovice 13. st. bilo sjedište otočke biskupije.¹⁶

Urbani kontinuitet, prepoznajemo u središnjoj povijesnoj aglomeraciji grada, gdje je srednjovjekovni raster utjecao na oblikovanje četvrti Grôd na sjevernom dijelu poluotoka između obale i Župne crkve sv. Stjepana.¹⁷ Južno od te četvrti su ostatci kasnoantičkih zidina po kojima je tlocrt s uokvirenim područjem *grčkog Pharosa* izradio geodet Šimun Ilijić.¹⁸ Upravo u jugoistočnom uglu, kako se vidi na crtežu (sl. 2), nalazila se dvojna ranokršćanska crkva (označena brojem 2 i imenom sv. Ivan), koja nije u potpunosti izmjenila antički raster, jer je istočno, par metara izvan apsidâ crkve, otkriven seg-

ment popločane ulice – *cardo*.¹⁹

Taj predio grada u novije vrijeme dobiva naziv Arheološki lokalitet sv. Ivan i Remetin vrt, te se već niz godina obavljaju sustavna istraživanja, uključujući i konzervatorske radove.²⁰ Iako su tijekom 20. st. na arhitekturi sjeverne crkve

¹⁵ N. Duboković-Nadalini, *O fazama razvitka kulture na Hvaru*, (Orijentaciona skica), Hvar 1965, 15, 16.

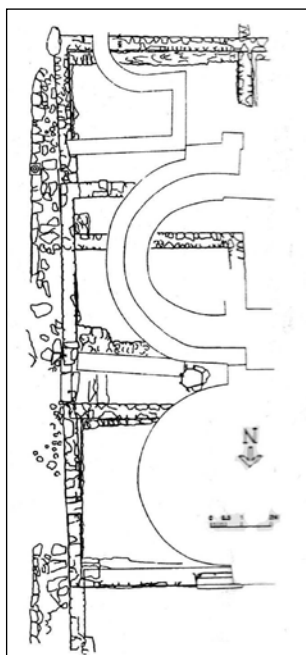
¹⁶ *Isto*, 17, 18.

¹⁷ ...ali mi i danas možemo vidjeti dvije kuće sa Hektorovičevim grbom i to u starogradskoj četvrti »Grôd« ili »Pajiz«, tj. na mjestu gdje je u pjesnikovo vrijeme bilo središte Staroga Hvara. N. Račić, *Lokalitet Tvrdalj i Hektorovičeve misaone preokupacije na uklesanim natpisima*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 214; Antičke ulomke ugrađene u zidove novovjekih kuća nalazimo i u sjeveroistočnom dijelu četvrti uz samu obalu. A. Miletić, *Reljef Silvana u Starom Gradu*, *Mogućnosti* 4-6, Split 2011, 177-184.

¹⁸ N. Duboković-Nadalini, *op. cit.*, 1965, 13.

¹⁹ J. Jeličić-Radonić, *Pharos – antički grad*, u: *Pharos antički Stari Grad* (katalog izložbe), Zagreb 1995, 60.

²⁰ Upravljanje tim lokalitetom 2007. preuzeo je Muzej Starog Grada. S. Popović, *Rezultati novih zaštitnih istraživanja u Starom Gradu na otoku Hvaru*, u *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 26, Zagreb-Split, 2010, 138.

Sl. 3. Tlocrt antičke arhitekture u začelju sv. Marije, (J. Jeličić-Radonić, 1995, 58)

Fig. 3. Plan of the antic architecture in the background of Virgin Mary church (J. Jeličić-Radonić, 1995, 58)

Sl. 3a Rimski zdenac između dvije apside, foto A. Miletić

Fig. 3a. Roman fountain between two apses, photo: A. Miletić

načinjeni manji zahvati, njen je snimak izrađen još 1970. godine,²¹ a počev od 1979. zaštitna arheološka istraživanja i konzervatorske radove na cijelom sklopu dvojne crkve i njene krstionice objavljuje J. Jeličić-Radonić.²² Temeljem svojih istraživanja autorica je ustanovila da se ranokršćanska crkva gradi nad ostacima sklopa grčkih kuća, sa zapadne strane navedenog popločanja ulice. Kuće su bile pred ulicom povezane zajedničkim zidom rađenim izduženim kockastim klesancima s bunjom na svom pročelju. Prema objavljenom tlocrtu sklopa grčke arhitekture vidimo da su apside dvojne crkve sagrađene nad zidovima starijih pravokutnih građevina. Pri dnu hodnika objekta, između apsida sjeverne i južne crkve s njihove vanjske strane, nalazi se obzidani zdenac kružnog oblika, koji je autorica definirala da, po svom obliku, pripada grčkoj građevini (sl. 3, 3a).²³ Međutim, kružno obzidani zdenac tipičan je rimskim građevinskim tehnikama, što je uobičajeno i u kasnoj antici, kada se koriste u sklopu kršćanske crkvene arhitekture.²⁴ Stoga je jasno zašto se zdenac takve konstrukcije nalazi između dvije apside podignute u kasnoj antici.

Naime, voda je bila odlučan čimbenik pri odabiru lokacije za gradnju ranokršćanskih crkava pa se i krstionica unutar faroskog episkopalnog centra podiže s južne strane svega nekoliko metara udaljena od ograđenog izvora

²¹ I. Fisković, *op.cit.*, 219.

²² J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1994, 10-17.

²³ J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1995, 60.

²⁴ Zdenaci kružnog oblika tipični su za rimsko razdoblje, kao što je, primjerice, zdenac u sklopu arhitekture domusa u *Tifernum Mataurense*, M. Tornatore, *Una domus con mosaici a Sant'Angelo in Vado*, u: *Una domus con mosaici a Tifernum Mataurense*, Urbana 2006, 66, 67, 73-75, 79-82.

Sl. 4 Zdenac s južne strane crkve, foto A. Miletić

Fig. 4. Fountain at the south side of the church, photo: A. Miletić

vode.²⁵ Riječ je o pravokutnom prostoru obzidanom većim sljubljenim blokovima, što je svojstveno helenističkom načinu gradnje,²⁶ a po očuvanoj kruni naknadno dograđenoj od velikih blokova s bunjastom istakom, izvor je bio korišten i u kasnoj antici (sl. 4). Prilikom nedavnih zaštitnih istraživanja u sjevernom zidu ustanovljen je otvor za koji se smatra da je kanal kojim je otjecala voda s izvora.²⁷

I za obred krštenja voda je imala posebno značenje stoga se neposredno uz južnu crkvu i uz izvor podiže krstionica.²⁸

Križna piscina u krstionici je ukopana u pod i uzidana u prvu oktogonalnu. Pri dnu bazena u sjevernom uglu zapadnog kraka križa pronađen je kružni otvor za odvod, tako da je voda mogla lako otjecati. Prijelaz iz starog života u novi simbolično predstavljaju tri stepenice u južnom i sjevernom kraku križne piscine. Križni oblik bazena imao je i praktičnu namjenu budući da su episkop ili svećenik stajali u istočnom ili zapadnom kraku. Čin krštenja, tj. novog rođenja, u ranom kršćanstvu simbolizira prijelaz Izraelaca preko Crvenog mora, tj. *transitus* baš kako ga opisuje sv. Ambrozije Milanski: *Quid praecipuum quam quod per mare transiuit Iudaeorum populus, ut de baptismo interim loquamur.*²⁹

Istočno od krstionice, a usporedno s prezbiterijem dvojne crkve, otkrivena je prostorija s manjom potkovastom apsidom, koja je interpretirana kao *consignatorium*. Smatra se da je ovdje riječ o pojednostavljenom obliku consignatorija sagrađenog po uzoru na poznate prototipove u episkopalnom središtu Salone i Zadra.³⁰ Kako se to može vidjeti na tlocrtu (sl. 5), prostorija interpretirana kao consignatorij bila je prolazom povezana sa zapadnim dijelom prezbiterija južne crkve.

²⁵ Primjer opskrbe vodom imamo u tzv. oratoriju A u Saloni, J. Mardešić, *Stanje poznavanja episkopalnog centra u Saloni s osvrtom na nova istraživanja*, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 321, 322.

²⁶ J. Jeličić-Radonić, *Porphira workshop in Pharos*, *Histria Antiqua* 18-1, Pula 2009, 449.

²⁷ S. Popović, *op. cit.*, 142,143.

²⁸ Posebno značenje vode i njeno korištenje u sklopu arhitekture krstionice na Medijani obrazložio je M. Rakocija, *Старохришћански баптистеријални комплекс на Медјани у Нишу*, Ниш и Византија VIII, Niš 2010, 65, 71.

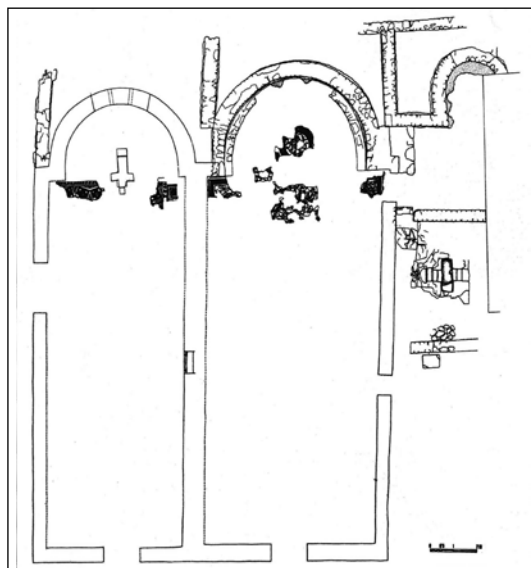
²⁹ Ambroise de Milan, *De sacramentis* 1, 12; preuzeto od A. Crnčević, *Baptisterij episkopalnog centra u Saloni u liturgijsko-teološkom kontekstu*, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 336, 337.

³⁰ J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1994, 31,32; ista, *op. cit.*, 1995, 141-142.

Usporedan s južnim bio je i zapadni dio prezbiterija sjeverne crkve koja je kao crkva sv. Marije označena na crtežu iz 17. st., a sada je poznata kao sv. Ivan.

Nakon konzervatorskih radova u crkvi ostala su *in situ* u podu svetišta dva dijela istočne strane mozaika izvedenog u tehnici *opus tessellatum*. Prema objavljenoj fotografiji prilikom njegova pronalaska očuvane tesere su bile u boji različitih nijansa crvene, plave, sive i bijele.³¹ Ispod sredine istočnog ruba mozaika nalazio se *loculus* posebno izdvojen u konfesiji oblika latinskog križa koja je bila unutar apside.³² Upravo na tom mjestu u povišenom apsidalnom dijelu prezbiterija nalazio se oltar, na što upućuje i očuvani ranokršćanski trijumfalni luk.³³

Navedene arhitektonske elemente, upotpunjuje ikonografski prikaz višebojnog mozaika od kojeg je očuvan dio pravokutnog okvira s bordurom na kojoj je prikazan motiv pasjeg skoka (sl. 6). Cijelu središnju kompoziciju upotpunjuju geometrijski elementi ponavljanja (*των πολλων*), to je niz spojenih kosih kvadrata, od kojih su očuvana tri u sjevernom gornjem dijelu polja i dva u jugoistočnom uglu. Tim načinom spojeni kosi kvadrati ocrtavaju romb, geometrijski oblik čest na mozaicima antičkih rimskih hramova.³⁴ Po uzoru na helenističke prototipove, oslikan je onaj s južne strane izvan bordure pasjeg skoka, na kojem je u uglu okvira kocka, a u njoj Salomonov čvor. Navedena kompozicija mozaika cjelovito objašnjava očuvane elemente arhitekture u prezbiteriju sjeverne crkve, dočaravajući trijumf, budući da u ranokršćanskoj ikonografiji romb simbolizira vrata ulaza u raj.³⁵

Sl. 5 tlocrt ranokršćanske dvojne crkve sv. Marije
Fig. 5. Plan of the Early Christian basilika of Virgin Mary

³¹ Ista, *op. cit.*, 1994, 74, 76.

³² P. Chevalier, *Les fosses d'autel paleochretiennes en Dalmatie (Inventaire provisoire)*, Diadora 13, Zadar 1991, 251-267; R. Bužančić, *Rekonstrukcija konfesije ranokršćanske crkve u Postirama na Braču*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 34, Split 1994, 42.

³³ Pronađena su tri mramorna ulomka oltarne menze – J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1994, 51.

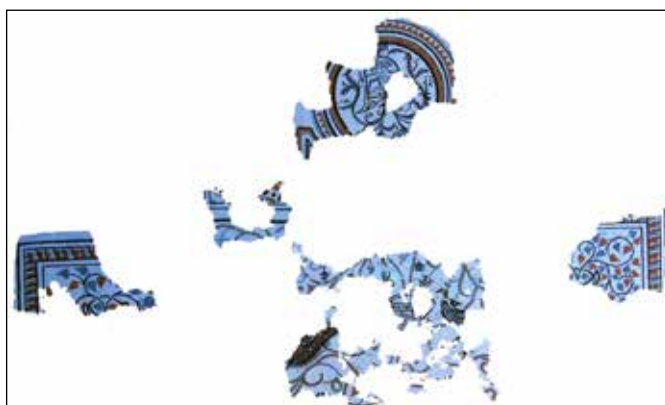
³⁴ Prekrasan primjer geometrijskih elemenata romba i Salomonovog čvora imamo na mozaičnom podu u »Tempio del mosaico a meandro« na cirenskoj agori, koji se datira u kraj 1. st. – F. Venturini, *I mosaici d'età romana nei templi del quartiere dell'Agorà di Cirene*, u: *Cirene nell'antichità*, Urbino 2011, 232-234.

³⁵ Autorica ih uspoređuje s mozaicima iz salonitanske radionice koja je djelovala na

Sl. 6 Rekonstrukcija mozaika u prezbitерију sjeverne crkve (J. Jeličić-Radonić, 1994, 77)

Fig. 6. Reconstruction of the presbytery mosaic in the north church (J. Jeličić-Radonić, 1994, 77)

Sl. 7 Rekonstrukcija mozaika u prezbitерију južne crkve (J. Jeličić-Radonić, 1994, 75)

Fig. 7. Reconstruction of the presbytery mosaic in the south church (J. Jeličić-Radonić, 1994, 75)

Simbolika raja prikazana je u prezbitерију južne crkve figuralnim motivima velikog podnog mozaika koji je svojim likovnim izražajem jedinstven među poznatim mozaicima u prezbitеријима ranokršćanskih bazilika na prostoru Hrvatske.³⁶ Dio mozaika pronađen je već tijekom konzervatorskih radova započetih 1979. i više se ne nalazi *in situ*.³⁷ Nakon premiještanja danas je njegova zapadna strana izložena u Muzeju Starog Grada, a istočna u sjevernoj crkvi sv. Marije, odnosno sv. Ivana.

području cijele provincije Dalmacije. J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1994, 77. F. Bulić, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli a. 1903 e 1904*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXVI, Split 1904, 121-154, Tab. XII-XV; Motiv romba na primjeru oslikane ranokršćanske grobnice u Nišu objasnio je M. Rakocija, *Још једном о сликарству старохришћанске гробнице са фигуралиним представама у Нишу*, Ниш и Византија XII, Niš 2014, 56, 57.

³⁶ Podne mozaike među kojima i one iz Starog Grada – Farosa, u svom katalogu objavila je J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj*, od 1. do 6. stoljeća, Zagreb 2003, 101-104. W. Gerber, *Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona*, u: *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, 23-58. J. Brondsted, *La Basilique des cinq martyrs a Kapljuč*, u: *Recherches à Salona I*, Copenhague 1928, 114-132, T. IV, V; VI, VII.

³⁷ J. Jeličić-Radonić, *op.cit.*, 1984, 29, 30.

Mozaik je izveden u tehnici *opus tessellatum*, a boje tesera su: bijela, svijetloplava, tamnoplava, sivoplava, svijetlosiva, tamnocrvena i tamnozeleno. Mozaik se sastojao od četiriju odvojenih polja i ukrašavao je cijelu površinu prezbitarija (sl. 7).³⁸ Prema brodu crkve bile su okrenute tri uokvirene likovne kompozicije: dva bočna manja pravokutna polja, od kojih jedno uz sjeverni, a drugo uz južni kraj apside. Okvir im je ukrašen meandrom, dok je u pravokutnom polju bila prikazana razgranata stabljika bršljana, koja raste iz kantarosa (sl. 8). Bršljan je biljka koja prijanja uz podlogu i simbolizira privrženost kršćanina Kristu, dok četiri boje kojima je oslikana kompozicija upućuju na četiri Evanđelja.³⁹ Prikaz može imati i eshatološki pristup, Kraljevstvo nebesko i dolazak Krista Kralja, jer kantaros i bršljan, simboli smrti iz antičke ikono-grafije, u ranom kršćanstvu oslikavaju novi život, besmrtnost, koja se dobiva spasenjem po Kristu.

Između navedena dva prikaza, posebno je bilo odvojeno središnje polje s uokvirenim prizorom raja. Kantaros je u središtu kompozicije, a unutar njega valovitim horizontalnim linijama izrađenim od plavih tesera oslikana je voda života iz koje rastu dvije stabljike trsa, jedna prema južnoj, a druga sjevernoj strani bazilike. Iako je očuvan tek u fragmentima, vidljivo je da su grane i vitice trsa bogatog plodovima ispunjavale cijelo uokvireno polje. Prilikom nalaza na mozaiku su bila vidljiva dva različita grozda iznad kantarosa prema kojem su prilazila dva pauna, raskošne rajске ptice simbol besmrtnosti. Lijevoj je bila očuvana prednja strana profila i nožice od kojih

Sl. 8 Restaurirani dio južnog uokvirenog polja, Muzej Starog Grada, foto A. Miletić

Fig. 8. Restored part of the framed register at the south, Museum of Stari Grad, photo A. Miletić

Sl. 8a, Restaurirani sjeverni dio uokvirenog polja, Muzej Starog Grada, foto A. Miletić

Fig. 8a. Restored part of the framed register at the north, Museum of Stari Grad, photo A. Miletić

³⁸ Mozaici iz prezbitarija južne crkve sada su u Palači Biankini (Muzej Starog Grada), osim onog koji je bio u apside a nakon konzervacije premješten je i izložen u sjevernoj crkvi.

³⁹ Ž. Đurić, *Есхатолошка структура живописа у мозаицима Константинове и Јустинијанове епохе*, Иконографске студије 5, Београд 2012, 23-25.

Sl. 9. Središnji prikaz - rekonstrukcija, Muzej Starog Grada, foto A. Miletić

Fig. 9. Central depiction - reconstruction, Museum of Stari Grad, photo A. Miletić

Sl. 10. Dio mozaika u apsidi južne crkve, (J. Jeličić-Radonić, 1994, 69)

Fig. 10. Part of the mosaic in the apse of the south church, (J. Jeličić-Radonić, 1994, 69)

tija.⁴⁰ Sagleda li se u cijelosti prostor prezbiterija, lako se zaključi da motiv na mozaiku naglašava taj dio crkve posebno namijenjen svećenstvu na čelu s biskupom. Unutar bordure medaljona krug u krugu ima simboliku Oca i Sina, Boga i Krista, što je u likovnom pogledu izraženo kružnicama da bi se naglasilo središte kompozicije gdje je kantaros.

Raspored motiva na mozaiku, kojem su u središtu kompozicije četiri kantarosa, ocrtava i objašnjava nam arhitekturu svetišta južne crkve s kojom je

je jedna malo uzdignta, dok je od desne ptice ostao samo rep (sl. 9).

Nasuprot ovoj kompoziciji, okrenut prema ostatcima subelie i katedre, nalazi se strana mozaika koja zauzima središte prezbiterija. Prikazan je kantaros iz kojeg raste stabljika s dvije grane koje ispunjavaju lijevu i desnu stranu unutar medaljona. Nad otvorom kantarosa dvije su ptice od kojih potpuno očuvana desna stoji na vrhu ručice, nagnuta je prema otvoru kako bi se napojila vode, a površina vode u punoj vazi označena je horizontalnom crnom crtom. Lijevoj ptici očuvan je dio glave s otvorenim kljunom okrenutim prema lijevoj, tj. južnoj strani. Prikazom pokreta predočen je trenutak kada ptica nakon što uzme gutljaj vode, želeći ga progutati, podiže kljun i okreće glavu. Cijelu figuralnu kompoziciju u medaljonu krase bordura od više koncentričnih krugova, čija je plastičnost naglašena bojom i motivom dentikula na drugoj unutarnjoj kružnici (sl. 10).

Navedena simbolika na mozaiku u apsidi protumačena je kao ideja euharistije, jer da se radi o prostoru gdje je bio oltar pa da su u obliku golubice posude u kojima se čuvala euharistija.

⁴⁰ J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1984, 32-36; ista, *op. cit.*, 1994, 67, 69.

povezana krstionica.⁴¹ S obzirom na liturgiju, koja je diktirala arhitekturu prostora, iz prostorije s apsidom u sklopu krstionice ne pristupa se u prezbiterij, jer kantaros s bršljanom postavljen u jugozapadnom uglu svetišta, nije okrenut prema jugu, naprotiv kompozicija je usmjerena prema brodu crkve.

Prolazom, od kojega su ostaci okvira vrata dokumentirani,⁴² a ostali su djelomice očuvani u donjem južnom dijelu konobe Jelušić (prije kuća kanonika Plančića), iz krstionice se pristupalo u zapadni dio broda. Po liturgijskim pravilima, naime, poslije krštenja slijedi pomazanje krizmom u konsignatoriju iz kojeg se zatim pristupa u brod crkve, gdje novokršteni ulaze u svečanoj povorci (*turba candida*) da bi s kršćanskom zajednicom mogli sudjelovati u slavlju euharistije.⁴³

Stoga bi bilo logičnije očekivati konsignatorijum zapadno od otkrivene prostorije s piscinom. Nasuprot njemu prostorija u začelju s apsidom najvjerojatnije bi se mogla protumačiti kao *catechumeneum*. Međutim, nešto detaljnije o tome moći će se reći tek kada se istraži prostor ispod nekadašnje električne centrale gdje se, prema pravcu pružanja zabilježenih ostataka zidova, može očekivati južni sklop kasnoantičke arhitekture.⁴⁴

Kompoziciju na mozaičnim prikazima u prezbiteriju južne crkve, gdje je u središtu pozornosti kantaros, tj. vrela života, imamo i na dva kamena ulomka, izložena u stalnom postavu starogradske dominikanske samostana sv. Petra Mučenika. Ne zna se točno mjesto njihova nalaza, osim da potječu s prostora unutar grada Farosa.

Sl. 11. Reljef, ptica i kantaros, foto A.Miletić

Fig. 11. Relief, bird and kantharos, photo: A.Miletić

⁴¹ Prikazani su različiti tipovi kantarosa od kojih oni s bršljanom više nalikuju u medaljonu unutar apside. B. Matulić, *Motiv kantarosa na ranokršćanskim mozaicima salonitanske radionice*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32 (Prijatelj zbornik I), Split 1992, 151-156.

⁴² J. Jeličić-Radonić, *op. cit.*, 1994, 14, 15, 22.

⁴³ Na temelju liturgijskih vrela rekonstrukciju krsnog itinerarija u salonitanskoj krstionici predložio je A. Crnčević, *op. cit.*, 344-348. Sklop arhitekture krstionice episkopalnog kompleksa u Zadru, najbliži je južnoj bazilici u Farosu. Vidi: A. Mišković, *Prostori i funkcije sakristije u ranokršćanskom razdoblju na primjeru zadarskog episkopalnog kompleksa*, *Ars Adriatica* 3, Zadar 2013, 7-20. Simbolične poruke na mozaicima po kojima se može rekonstruirati krsni itinerarij očuvane su u Južnoj bazilici na lokalitetu Plaošnik u Ohridu. M. Tutkovski, *The symbolic messages of the mosaics in the southern basilica at Plaošnik in Ohrid*, Niš i Vizantija XII, Niš 2014, 129-142.

⁴⁴ Nekoliko metara južnije od ostataka dvojne crkve u neposrednoj blizini obzidanog izvora, još se može vidjeti uništen ugaonik kasnoantičke konstrukcije što se sjeverno spajala sa vanjskim zidom u začelju dvojne crkve.

Sl. 12. Česma, foto A. Miletić

Fig. 12. Fountain, foto A. Miletić

Jedan je reljef sačuvane visine 14 cm, dužine 21 cm i debljine 7 cm. Prikazan je veći dio ptice, kojoj nedostaje glava, prednje krilo joj je lagano podignuto uz trup, dok je stražnjim, kako se to nazire iznad njega, kipar dočarao pokret i balans, budući da je cijeli trup nagnut i ptica prsima lagano dodiruje postolje na kojemu stoji (sl. 11). Prilikom postava muzejske zbirke reljef je bio naopako izložen, međutim kada smo ga na fotografiji pravilno okrenuli dobili smo jasnu sliku da je postolje na kojem stoji ptica ustvari gornja strana anse kantarosa iz kojeg ta ptica pije. Prema dimenzijama ostatka tog gornjeg dijela ručke u odnosu na pticu, bila je to veća vaza u središtu kompozicije reljefa.

Drugi spomenik, koji je naknadno adaptiran kako bi imao funkciju česme, prikazuje na svome pročelju kantaros s probušenim otvorom kuda je voda istjecala (sl. 12). Voda je dolazila horizontalnim kanalom načinjenim na gornjoj površini sred koje je, prema pročelju spomenika, proširenje vodu usmjeravalo prema otvoru kantarosa. Obod s prstenasto izvedenim rubom načinjen je frontalno, kako bi se iz njega slijevala voda, ostavljajući dojam nepresušnog izvora iz kantarosa. Prema njemu su usmjerene dvije životinjske figure u profilu, lijevoj nedostaje stražnji dio s nogama, dok je od desne očuvan prednji dio glave. Životinje imaju širom otvorena usta i u njima lagano uzdignuti jezici dočaravaju žeđ, zbog koje kao da, primjerice lijeva figura, visoko uzdignutim prednjim nogama u trku skače prema kantarosu. Njihove glave na vrhu imaju rogove, dok su im oči širom otvorene, a zašiljeno uho lijevog lika je usporedno s rogovima, budući da mu je glava podignuta u skoku. Položaj tijela i mišiće prilikom skoka naglašavaju brazde kojima se ističe krzno životinje, naročito u predjelu kralježnice. Rogovi u gornjem dijelu završavaju profilacijom, nad kojom su gute, što je arhitektonski element na arhitravima antičkih hramova kojim otječe voda, a u našem slučaju da se voda ne bi slijevala po pročelju spomenika. Navedeni element potvrđuje da je to naknadno korišten ulomak koji je bio rimski, što se vidi po uporabi svrdla, a životinje nalik jarcima najsličnije su motivima jelena s kantarosom. Radi se ikonografiji poznatoj u ranokršćanskoj mozaičnoj umjetnosti⁴⁵ nadahnutoj Psalmom 42.:

Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum,
ita desiderat anima mea ad Te Deus...

⁴⁵ M. Buzov, *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III., 21, Split 1991, 58-76.

Osim na mozaicima, ikonografija nadahnuta psalmom zabilježena je na ulomcima liturgijskog namještaja poput dijela ploče oltarne pregrade koja se nalazi u Eufrazijevoj bazilici u Poreču te na pluteju iz Akvijeje u kojem je jelen nasuprot kantarosu.⁴⁶ Obzirom na simboliku životinje koja žudi za vodom, jedinstvenu farosku česmu možemo povezati s obredom krštenja, te je najvjerojatnije pripadala sklopu arhitekture krstionice ranokršćanske dvojne crkve .

Prikazi jelena ili ptica u kombinaciji s kantarosom u 6.st. su česti na ranokršćanskim reljefima i mozaicima sjevernog Jadrana.⁴⁷ Paun koji pristupa kantarosu na mozaiku iz pastoforija ranokršćanske bazilike na lokalitetu Ca' Bianca u Ravenni, datiranog potkraj prve polovice 6. st., može se usporediti s našim u prezbiteriju južne crkve.⁴⁸ Navedeni ikonografski elementi upotpunjuju sliku o ranokršćanskoj dvojnoj crkvi koju treba promatrati u kontekstu razvoja urbanizma na prostoru Farosa i u kasnoj antici.

Do danas očuvani raster uz kojeg je nastao složeni sklop ranokršćanske arhitekture upućuje na episkopalni kompleks u jugoistočnom predjelu kasnoantičkog grada. Povjesna zbivanja tijekom bizantsko - ostrogotskih ratova, kada je opustošeno područje nekadašnje Mukurske biskupije, a biskup prešao na otok Hvar, uzrok su osnutka Otočke biskupije.⁴⁹ Stoga sačuvana ikonografija veličanstvene dvojne crkve sv. Marije – *Gospoje* potvrđuje da je njeno sjedište sredinom 6. st. bilo unutar grada Farosa.⁵⁰

Alen Miletić

ANNEXES ABOUT EARLY CHRISTIAN ICONOGRAPHY OF VIRGIN MARY
CHURCH WITHIN THE CITY OF FAROS

In the southwestern part of the ancient Faros, are located the remains of an Early Christian double church dedicated to the Virgin Mary. North Church today is known with dedication to St. John and has been preserved in its medieval stratum, while the south church during its history and especially in the 19th century was completely destroyed. One Baroque drawing from 17th century shows this church with dedication to Virgin Mary and south with dedication of St. John. Iconography of this church was published for the first time by Don F. Bulić who defined it as double basilica and connected with Episcopal seat of Otočac from the 6th century. Also Don Bulić stressed its tradition, which is why he was known in the city "Madam" or as some like to called "old cathedral". In 19th century it was don S. Ljubic

⁴⁶ S. Tavano, *Scultura paleocristiana e altomedievale in Aquileia*, Arheološki vestnik XXIII, Ljubljana 1972, 236-238, sl. 2.

⁴⁷ F. Bisconti e L. de Maria Bisconti, *Temi paleocristiani nei rilievi altomedievali altoadriatici: degli animali simbolici all'immaginario zoomorfo*, Antichità Altoadriatiche XXXII, 1988, 447-453.

⁴⁸ G. V. Gentili, *Origini e fasi costruttive del complesso ecclesiale della Ca' Bianca presso classe di Ravenna*, Arheološki vestnik XXIII, Ljubljana 1972, 204-207, sl. 8.

⁴⁹ A. Škegro, *Mukurska biskupija (Ecclesia Muccuritana)*, Povijesni prilozi 34, Zagreb 2008, 20, 21, 25.; isti, *Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijecezama na istočnojadranskim prostorima*, Niš i Vizantija XII, Niš 2014, 181, 183.

⁵⁰ F. Bulić, *op. cit.*, 236.

who extensively explained on the basis of the written documents history of this church. He explained that this church actually should be identified as *Santa Maria de Farra*, and that in 1249 the center of the Diocese of the Old City moved to 20 kilometers to the west village, today the town of Hvar. Arguments of Ljubić confirmed archaeological findings from Early Christian stratum of architecture: first phase was round shaped piscina found 1957th, published by B. Gabričević.

Later during the archaeological excavations and restauration works in the 70's of 20th century by J. Jelčić-Radonić, was confirmed that round shaped piscina was placed in older octagonal piscina. Jelčić-Radonić also published archaeological findings and reconstructed Early Christian stratum of architecture within the framework of floor mosaics in presbiterium of double church. Floor mosaics - the ones which are preserved - are executed in technique *opus tessellatum*, with different ornaments. Mosaic in presbiterium at the north side is still in situ. It had wide repertoire of geometrical patterns with dominant rhomb which symbolize in Early Christian iconography entrance in the Paradise Garden. This motif is equivalent to the one found in presbiterium where was also Latin cross shaped confessional compartment.

Parallel to north one mosaic existed mosaic of the south church with figural representations which depicted idea of Holy Communion (Eucharist) in four divided registers. In the center of the composition is kantharos as the symbol of the Cross and Spring of Life. Immortality and new life are symbolised also with depictions of two paradisiac birds - peacocks shown approaching the branches of ivy. Juxtaposed to this composition is one medallion with two birds depicted while drinking from kantharos.

Iconography of the mosaic is executed according to the liturgy which dictated the architectural concept of the south church. Baptisterium existed and was in function before the erection of the church and it is possible to conclude that it was erected in the age of Hellenism. Existence of baptistery additionally confirms the importance of water which possessed crucial role in the Baptism ceremony. Also, still is possible to see preserved round shaped spring from the Roman period, between the apse of the north and south church.

The importance of the water is shown also at until today unpublished relief which in the secondary usage was used as fountain. Its iconography reminds us at verse from the 42nd Psalm: *Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad Te Deus*. Exactly as in this verse are two animals (deers) at the relief shown while jumping toward the fountain. Also one unpublished fragment had in the center kantharos. That is relief with depiction of kantharos; on its handle is depicted little bird while drinking water.

Depictions of deers and birds combined with kantharos are very often part of the symbolic repertoire of the mosaics and reliefs from 6th century. Parallels to these mosaics are found within similar constructions in pastophoria of Early Christian basilica at Ca' Bianca in Ravenna, dated at the end of 6th century. These iconographic elements complete the image of the Early Christian basilica and its context in the urban planning of Pharos in the 6th century, which was synchronous with other centers on the former Roman province of Dalmatia.